

२८. मानवाधिकार आणि बालक शिक्षण

२१ व्या शतकाची सुरुवात झाली आहे. नवीन युगाची पहाट झाली. हे युग प्रत्येक क्षेत्रात प्रगती गाठणारे आहे. ज्ञानाचा, विज्ञानाचा, तंत्रज्ञानाचा झालेला प्रचंड स्फोट, त्याचबरोबर अत्यंत गुंतागुंतीचे मानवी संबंध, प्रत्येक क्षेत्रात एक जीवघेणी स्पर्धा, अणुयुद्धाचा धोका, सर्वत्र अराजकता, हिंसाचार, भ्रष्टाचार, अंतर्गत कलह, अशा अनेक समस्यांना आज आम्ही तोंड देत आहोत. परिणामी, आधुनिक युगात 'मानवाधिकार' ह्या संकल्पनेस अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे. सर्वांना जीवन शांततेने, आनंदाने जगण्याचा अधिकार आहे. भूतकाळाचा विचार केल्यास एक बाब सिद्ध होते की मानवाला अधिकाराबाबत जाणीव होती. प्राचीन ऋग्वेद वाङ्मयात असे नमूद करण्यात आले आहे की, सर्व मानवप्राणी समाज असून त्यांच्यात बंधुत्वाचे नाते आहे. वेद, वेदांत वाङ्मयात यबाबत बराच उहापोह झालेला आपणास आढळतो. त्यामुळे काही तज्ज्ञांनी हे विधान केले होते की 'मानवाधिकार ही संकल्पना पश्चात्य आहे', ते चुकीचे ठरते. प्राचीन काळी मानव जेवढा अधिकाराबाबत जागृत होता तेवढा तो कर्तव्याबाबत जागृत होता. 'सर्वेजनः सुखिनो भवन्तु।' ही धारणा पक्की होती.

आजच्या समाजाचे चित्र बदलले आहे. लोकशाही पद्धतीने जीवन जगत असताना त्याचा जीवन जगण्याचा स्तर निश्चितपणे उंचावला आहे. Standard of Living वाढले. पण Standard of Life मात्र वेगाने घटत आहे. आज आपणास भूतकाळाचे स्मरण करण्याची आवश्यकता निर्माण झाली, कारण यातूनच काही मूल्यांचे संवर्धन होणार आहे. मानवाधिकार त्यातीलच एक सार्वभौम मूल्य आहे. १९४८ साली मानवाधिकारात्मक घोषणा करण्यात आली. त्याची महत्त्वाची बाब होती सामाजिक न्याय, स्वातंत्र्य, समता जागतिक स्तरावर निर्माण करणे.

बालकाच्या दृष्टिकोनातून विचार करता आज सर्वत्र मानवाधिकाराबाबत जागृती निर्माण करण्याचा प्रयत्न होत असला, तरी चिंतनीय बाब अशी, की किती बालकांना हा शब्द माहित आहे? जेथे आमच्या शालेय अभ्यासक्रमात नागरिकशास्त्राला पाहिजे त्या प्रमाणात स्थान नाही, तेथे 'मानवाधिकार' हा शब्द त्यांच्याकरिता केवळ स्वप्नच ठरतो. 'झोपड्याझोपड्यांतून भारत वसला आहे' असे विवेकानंद म्हणाले होते. पण ह्या खेड्यातील बालकांची अवस्था काय आहे? घरचे दारिद्र्य, अज्ञान ह्यामुळे तो इतका पिचला आहे की, स्वतःचे काही अधिकार असू शकतात याची त्याला जाणीवही नाही. १४ वर्षांपर्यंत शिक्षण सार्वजनिक व सक्तीचे असावे असा कायदाही झाला पण त्याबाबत विरोधाभासात्मक परिस्थिती अशी निर्माण झाली की, बालकामगारांची संख्या वाढली व त्यांच्या पुनर्वसनाचा प्रश्न भेडसावू लागला. कामगार विरोधी अनेक कायदे झाले पण

समाजावर त्याचा परिणाम झाला का? समाजाची मानसिकता बदलली का? समाजाची मानसिकता बदलावयाची असेल तर उगवत्या पिढीवर संस्कार करावे लागतील. अर्थात बालवयातच हे संस्कार करावे लागतील व संस्कार करण्याचे उत्कृष्ट साधन आहे शिक्षण. शिक्षण हे संस्कार संक्रमणाचे साधन आहे. संस्कृती संवर्धनाचे साधन आहे पण मानवाधिकारात्मक शिक्षणाचा विचार मूल्यांना सोडून करता येणार नाही. कारण आजचे युग विज्ञान व तंत्रज्ञानाचे युग आहे. आज जेवढी झपाट्याने विज्ञान तंत्रज्ञान आकाशाकडे झेपावते आहे तेवढेच भारतीय मूल्यांचा न्हास, हा दिवसेंदिवस गहन होणारा प्रश्न आहे. जडवादाचा प्रभाव संपूर्ण समाजावर पडला आहे. समाजात वाढलेला हिंसाचार, भ्रष्टाचार, धर्मवेड, अनैतिकता, सांप्रदायिकता हे मूल्यन्हासाचे द्योतक आहे. मानव आपल्यातील मानवत्व हरवून बसला आहे. जागतिक स्तरावर ही समस्या भेडसावते आहे. शांतता, न्याय, चारित्र्यमूल्यांचा विचार केल्यास केवळ व्यक्तिगत मूल्यांचा विचार करून चालणार नाही, तर त्याला सामाजिक व राष्ट्रीय संदर्भ हवाच. कारण मूल्यसंकल्पना ही मानवाचे जीवन व्यापणारी संकल्पना आहे. मूल्यसंस्कार करण्याचे महत्त्वाचे साधन आहे शिक्षण. शिक्षणाच्या माध्यमातून मानवाधिकारात्मक मूल्यांचे संस्कार व्यक्तीवर करावे लागतील. आज सर्वत्र मानवाधिकार शिक्षणाबाबत चर्चा होत आहे. मानवाधिकाराबाबत खालील विभाग पाडण्यात येतात -

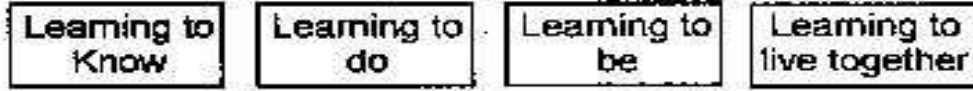

ह्या प्रत्येक विभागात येणाऱ्या घटकांचे मूल्यसंस्कार आज उगवत्या पिढीवर होणे आवश्यक आहे. आणि कोणतेही नवीन विचार पिढीत रुजविण्याचा महत्त्वपूर्ण मार्ग हा शिक्षण आहे. मानवाधिकार शिक्षणातून मानवाधिकारात्मक वृत्ती, सहनशीलता, आदर, एकतात्मता, सद्भावना इत्यादी गुण मूल्यांमध्ये विकसित करावे लागतील.

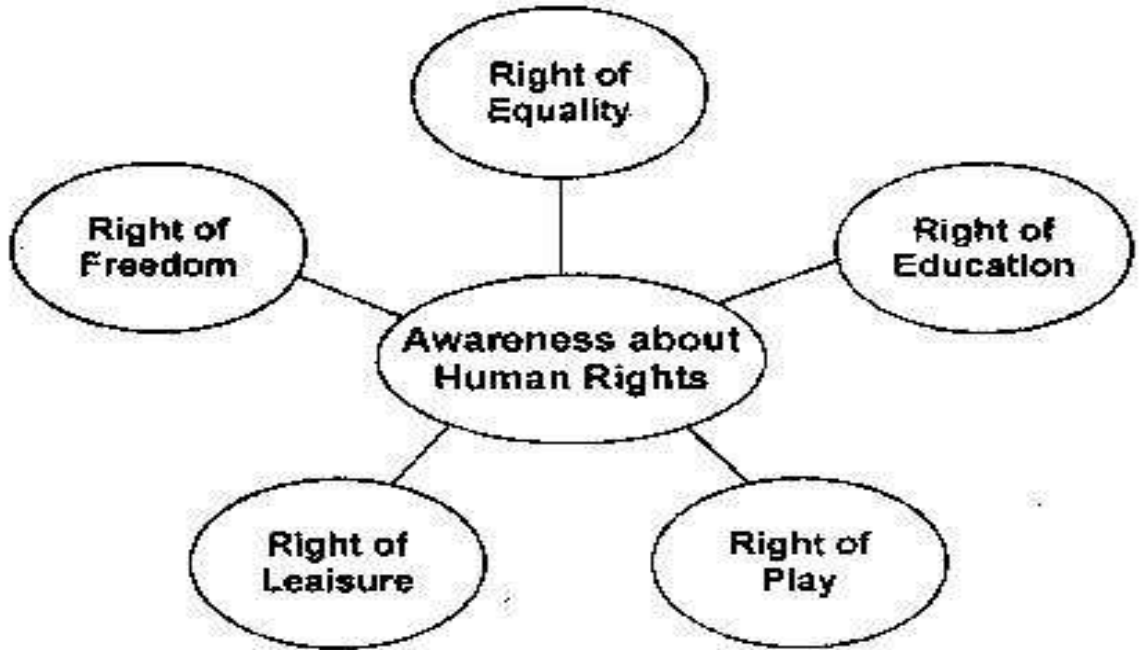
काही तज्ज्ञांच्या मते, 'मानवाधिकार' हा शालेय स्तरावर एक विषय असावा. काही तज्ज्ञांच्या मते, अभ्यासपूरक उपक्रमातून मानवाधिकारात्मक मूल्यांचे संस्कार करावेत. पण आजचा विचार केल्यास असे आढळते की मानवी संबंध आज अत्यंत गुंतागुंतीचे बनत आहेत. संवेदनशील बनले आहे ह्याचा परिणाम राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर होत आहे. मानवामानवातील संबंध दुरावत आहेत. 'नरेची केला हीन किती नर' ही उक्ती अत्यंत सार्थ ठरते आहे. अशा वेळी स्वतःच्या अधिकाराबाबत व्यक्ती जेवढी जागरूक आहे, तेवढीच ती इतरांच्या अधिकाराबाबत जागरूक हवी. एवढेच नाही, तर अधिकार व कर्तव्यांच्या समन्वयाची जाणीव प्रत्येकाला हवी.

१४ वर्षांखालील मुलाला संक्तीचे व सर्वांगीण शिक्षण द्यावे, हा सर्वोच्च न्यायालयाचा निर्णय अतिशय स्तुत्य आहे. पण हे कोणते शिक्षण असावे? तर मानवी संबंधांचा गुंता सोडविणाऱ्या शिक्षणाची आज आवश्यकता आहे. त्याचा गाभा 'मानवाधिकारात्मक मूल्य' हा असावा. 'Know your Rights' हा युनोचा नारा आहे.

पण हे Rights समजण्यासाठी संपूर्ण शिक्षणप्रणालीच ह्या कल्पनेने व्यापून जावी. ही व्यापकता अगण्याकरिता Four pillars of Education ही संकल्पना आपणास आधार म्हणून स्वीकारता येईल. खालील आकृतीत ही बाब स्पष्ट होते.

Learning to know : मानवाधिकार मूल्याबाबत जाणीव जागृती ही आज काळाची गरज आहे. कोणकोणते अधिकार मला व्यक्ती म्हणून, मानव म्हणून, मुख्य म्हणजे बालक म्हणून आहेत, हे कळायला हवे. कारण हे कळल्याशिवाय व्यक्ती योग्य कृती करू शकणार नाही. पुढील आकृतीवरून कोणकोणत्या मूल्यांबाबत जाणीव जागृती आवश्यक आहे हे लक्षात येते.

Learning to do : शिक्षण हे केवळ माहितीप्रद नको. शिक्षणाच्या माध्यमातून नेमके काय साध्य करावचे आहे? मानवाधिकारात्मक मूल्यशिक्षणातून केवळ व्यावसायिक कौशल्याचा पाया पक्का करावयाचा नाही तर अशी अधिष्मता विकसित करावयाची आहे, जी बदलत्या काळात इतरांशी व्यवहार कसे करावे ह्याबाबत योग्य धान बालकांच्या अंगी येईल. कारण आजूबाजूचे पूर्ण विश्व परिवर्तनीय असते. ह्या परिवर्तनात अनेक सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, कौटुंबिक घटक समाविष्ट असतात. ह्या परिवर्तनात बालकाला समायोजन साधता यावे, ही अधिष्मता विकसित करावी लागेल.

Learning to be : मानवीय गुणांची, प्राचीन आध्यात्मिक मूल्यांची त्यात प्रामुख्याने क्रियात्मक, भावनात्मक, सौंदर्यात्मक, नैतिक, आध्यात्मिक मूल्यांची जोपासना अभिप्रेत असेल. केवळ जोपासनाच नाही तर ह्या मूल्यांचे संवर्धन बालकांमध्ये व्हावयास हवेत आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे माझे अधिकार हे इतरांची कर्तव्ये आहे व माझी कर्तव्ये

ही इतरांचे अधिकार आहेत. अधिकार व कर्तव्याच्या समन्वयाच्या मूल्यांची जोपासना बालकांच्या अंगी निर्माण व्हावयास हवी.

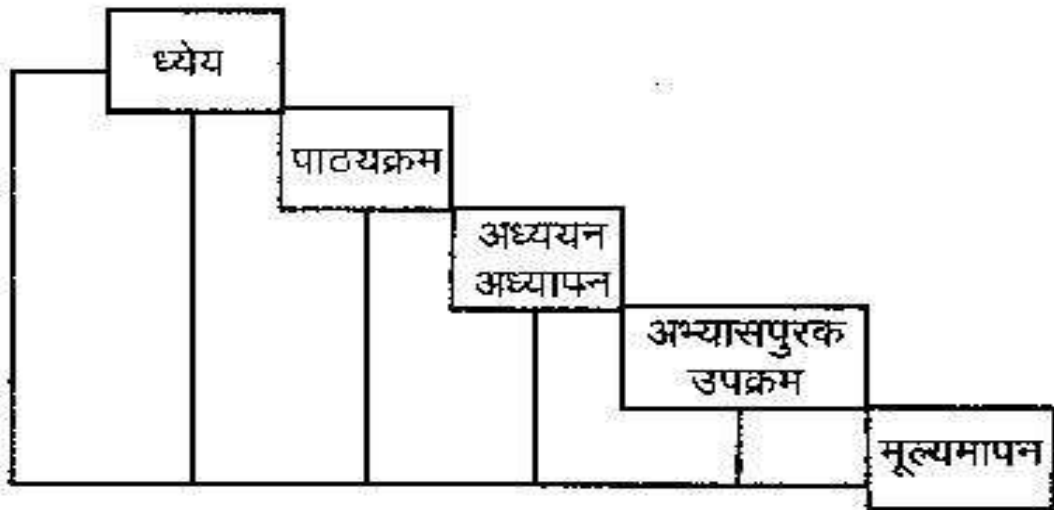
Learning to live together : एक संघर्षविरहित, सहनशील सहजीवन जगण्याची पात्रता बालकांच्या अंगी यावयास हवी. संघर्षासोबत द्वेष व सहनशीलता ह्या गुणांबाबत प्रेम त्यांच्या अंगी निर्माण व्हावयास हवे. त्याचप्रमाणे सहजीवन ही त्याची गरज बनायला हवी.

वरील चारही घटकांचा विचार केल्यास एक बाब लक्षात येते की, मानवाधिकार हे स्वतंत्र व सार्वभौम मूल्य मानून त्याचे अधिष्ठान शिक्षणाला यायला हवे. हा अभ्यासक्रम तीन घटकांशी निगडित असावा. पुढील आकृतीवरून ही बाब लक्षात येते –

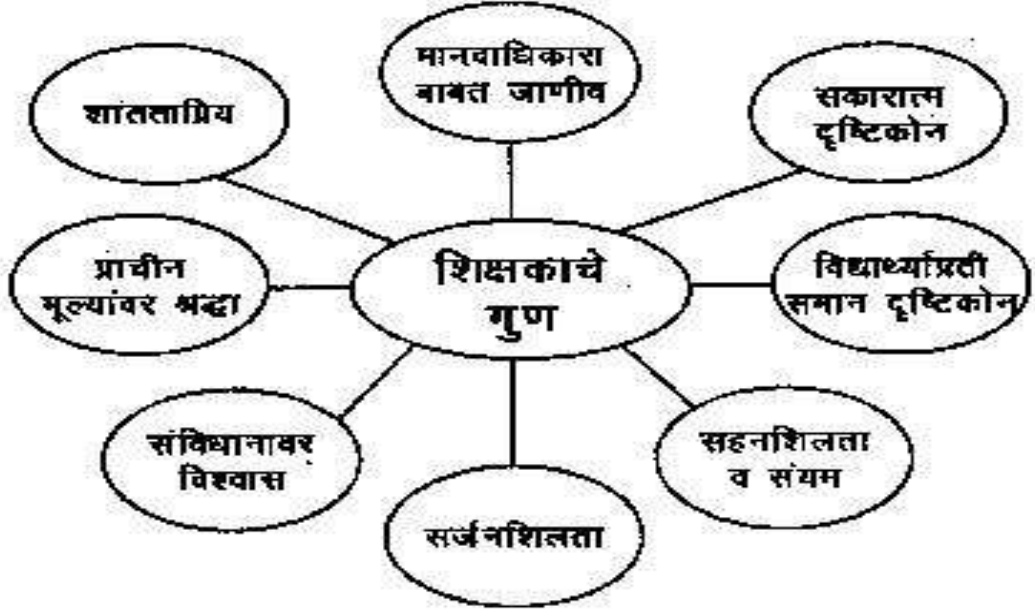
ह्याकरिता संपूर्ण अभ्यासक्रमच मानवाधिकारात्मक मूल्याधिष्ठित विद्यार्थी असावा. पुढील आकृतीवरून ही बाब सिद्ध होते –

मानवाधिकारात्मक मूल्याधिष्ठित कार्यक्रम

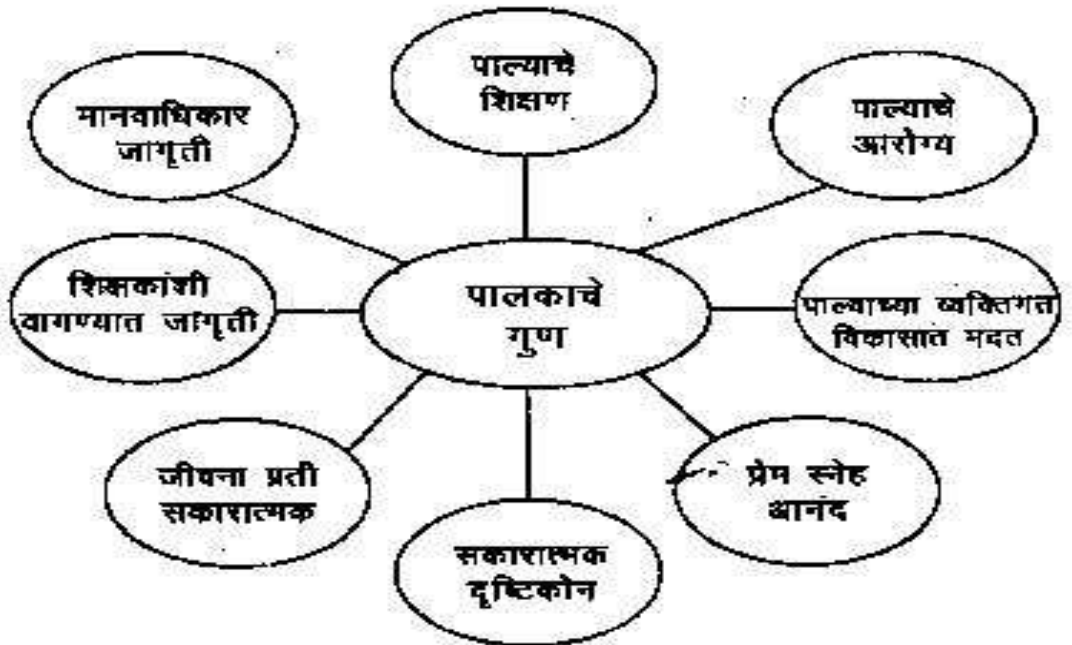
मानवाधिकारात्मक मूल्य

शिक्षक : शिक्षक हा शिक्षणप्रक्रियेतील महत्त्वाचा दुवा आहे. शिक्षकाच्या आचारविचारांचे परिणाम नकळत विद्यार्थ्यांवर होत असतात व ह्या निरीक्षणातून, अनुकरणातून तो शिकत असतो. परिणामी, शिक्षक हा सर्वसामान्यपणे खालील गुणांनी युक्त असावा –

हे सर्व गुणांच्या विकसनासाठी अर्थात शिक्षक प्रशिक्षणाचा कार्यक्रमही तसाच आखावा लागेल.

पालक : विविध पालकसभांच्या आयोजनातून पालकांमध्ये खालील गुणांच्या बाबत जाणीव जागृती निर्माण करता येईल.

हे सर्व साध्य होण्याकरिता शाळेतील वातावरण लोकशाहीयुक्त हवे. ती शिक्षणयोजना संपूर्ण देशात ताबडतोब लागू करण्यात यावी.

वरीलप्रमाणे ही योजना राबविल्यास निर्माण होणारा समाज हा मानवाधिकारावर विश्वास ठेवणारा असेल. सर्व प्राचीन, आध्यात्मिक शाश्वत मूल्यांवर विश्वास ठेवणारा असेल. परिणामी समाजात शांतता, सुव्यवस्था, एकात्मता नसेल. त्यायोगे राष्ट्रात, जगात शांतता निर्माण करणारी एक पिढी निर्माण होईल.

जगात शांतता, सुव्यवस्था, सामाजिक न्याय, समता स्थापन करावयाची असेल तर मानवाधिकारात्मक मूल्यशिक्षणावर भर द्यावा लागेल.

